

JADWIGA PLEWKO

INSTYTUCJONALNE FORMY OPIEKI NAD EMIGRACJĄ Z ZIEM POLSKICH

ZARYS PROBLEMATYKI

OPIEKA NAD EMIGRACJĄ – UWAGI OGÓLNE I KWESTIE TERMINOLOGICZNE

„Opieka nad emigracją” jest pojęciem niejednoznacznym. Łączy się z nim zwykle różne działania kraju wysyłającego, formy pomocy i wsparcia wobec rodaków przebywających czasowo lub osiedlających się na stałe za granicą. Działania te są podejmowane przez instytucje państwowe (w tym także placówki dyplomatyczne kraju wobec swoich obywateli-emigrantów za granicą) i organizacje społeczne, celowo do tego powołane lub realizujące je tylko w części swych zadań podstawowych czy statutowych. W takim szerokim ujęciu opieką objęta jest emigracja wywodząca się z określonego kraju pochodzenia, w pierwszym i ewentualnie w dalszych pokoleniach, tworząca w krajach osiedlenia grupy etniczne lub diaspory.

W dziejach emigracji z ziem polskich tak realizowana opieka nad emigracją zyskała wysoką rangę w okresie międzywojennym, gdyż troskę o losy i potrzeby wychodźstwa polskiego za granicą przejął Senat Rzeczypospolitej Polskiej¹. Mówiąc o pomocy emigracji polskiej w różnych krajach świata, nie można pominąć roli i działalności Kościoła katolickiego oraz wielu organizacji społecznych, fundacji i środowisk, wspierających podtrzymywanie

Dr JADWIGA PLEWKO – adiunkt w Instytucie Socjologii KUL; adres: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, tel. 81 445 33 55.

¹ Po kilku dziesięcioleciach wymuszonej przerwy Senat kontynuuje tę tradycję wspólnie, począwszy od 1989 r.

przez Polaków zagranicą ich podstawowych wartości religijnych, kulturowych i narodowych². Polonia i środowiska polskie na Wschodzie i Zachodzie wielokrotnie w swych dziejach doświadczały i doświadczały takich oddziaływań.

Termin *opieka nad emigracją* może być jednak ujęty w nieco innym aspekcie. Rzadziej rozpatrywany jest kontekst całego kompleksu zjawisk związanych z emigracją i opieką nad emigrującymi osobami, rodzinami i grupami wyjeżdżającymi z kraju, a także ich bliskimi i środowiskami społecznymi, z których się wywodzą, pozostającymi na miejscu, ale stanowiącymi potencjał emigracyjny. Zjawisko opieki nad emigracją postrzegane w tym ujęciu, czyli w kategoriach pomocy i wsparcia dla emigrantów w fazie ich przygotowania do wyjazdu – a często problemów wynikających z braku takiego przygotowania do trudnego zwykle, odmiennego od znanych wzorów, życia emigracyjnego – jest problemem wymagającym analizy wieloaspektowej, a przynajmniej prowadzonej w wymiarze historycznym i socjologicznym.

Biorąc pod uwagę polskie realia emigracyjne, pierwsza perspektywa znaczeniowa – opieka kraju nad emigracją i Polonią – jest w znacznym stopniu obecna w badaniach naukowych i publikacjach o tematyce polonijnej³. Drugie ujęcie jest reprezentowane rzadziej i dość fragmentarycznie⁴.

² Najważniejsze instytucje pozarządowe w Polsce, aktualnie wspierające Polonię i Polaków zagranicą: Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Fundacja „Pomoc Polakom na Wschodzie”, Fundacja „Semper Polonia”, Federacja Organizacji Kresowych, Fundacja Archiwum Wschodniego – Ośrodek Karta, Fundacja im. Ks. Stefana Niedzielaka, Fundacja „Oświata Polska za Granicą”, Fundacja Polonia, Fundacja Pomocy Bibliotekom Polskim, Fundacja Pomocy Szkołom Polskim na Wschodzie im. Tadeusza Goniewicza, Instytut Kresowy, Polska Akcja Humanitarna, Stowarzyszenie Współpracy Polska–Wschód, Związek Sybiraków.

³ Por. np.: A. N a d o l n y, *Opieka duszpasterska nad dziećmi i młodzieżą polską na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945-1965*, Lublin 1980; R. D z o n k o w s k i SAC, *Polska opieka religijna we Francji 1909-1939*, Poznań–Warszawa 1989; *Działalność męskich zgromadzeń zakonnych wśród Polonii*, red. J. Bakalarz, R. Dzwonkowski, M. Krąpiec [i in.], Lublin 1982; J. B a k a l a r z TChr., *Kościół a rodziny emigrantów*, „Studia Polonijne”, 12(1989), s. 7-24; t e n ż e, *Kościół wobec młodzieży emigracyjnej*, „Studia Polonijne”, 13(1990), s. 7-31; W. W r z e s i ń s k i, *Rzeczpospolita a Polacy w krajach ościennych*, w: *Polska emigracja*, cz. II, red. A. Paczkowski, B. Puszczewicz, Warszawa 1990, s. 17-23; *Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie. Poszukiwanie modelu polityki*, red. nauk. T. Gąsowski, Kraków 2000; P. K r a s z e w s k i, *Polska i Polacy wobec diaspory do 1939 roku*, w: *Polska diaspora*, red. A. Walaszek, Kraków 2001, s. 512-528; J. M a z u r e k, *Kraj a emigracja: Ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku)*, Warszawa 2006.

⁴ Por. np.: J. Z w i ą z e k, *Biskup Teodor Kubina a duszpasterstwo wychodźców sezonowych z diecezji częstochowskiej*, „Studia Polonijne”, 7(1983), s. 275-299; J. B a k a l a r z TChr., *Troska ks. bpa Teodora Kubiny o polskich emigrantów*, „Collectanea Theologica – Biule-

Opieka nad emigrantami w stukilkudziesięcioletnich dziejach emigracji z ziem polskich może być postrzegana w dwojaki sposób: z jednej strony poprzez analizę powtarzających się w różnych czasach i okolicznościach podobnych mechanizmów działań na rzecz pomocy i ochrony emigrantów (zwłaszcza w okresie nasilonych, masowych wyjazdów z kraju), z drugiej zaś – przez wskazanie specyficznych, wyjątkowych form opieki, wynikających zarówno z uwarunkowań społecznych, politycznych, ekonomicznych i kulturowych społeczeństwa polskiego jako wysyłającego, jak i społeczeństw krajów docelowych emigracji polskiej. Zasadność obu ujęć nasuwają opisy, analizy i obserwacje przebiegu zjawisk towarzyszących wyjazdom emigracyjnym z kraju, zwłaszcza migracjom zarobkowym. Długi okres trwania tego zjawiska daje okazję do porównań, a szczególnie interesujące są tu zestawienia mechanizmów działań na rzecz emigrantów w okresie międzywojennym oraz w odniesieniu do tzw. emigracji postsolidarnościowej (lata 80. i 90. ubiegłego wieku) i emigracji poakcesyjnej (po 2004 r.), mimo że każdy z tych strumieni emigracyjnych przebiegał w zupełnie odmiennych realiach społecznych.

W obrębie kompleksu zjawisk określanых mianem *opieka nad emigrantami* mieści się szeroki i ważny obszar aktywności, które można nazwać *organizacją ruchu emigracyjnego* z kraju. Obejmuje on z jednej strony realizację założeń oficjalnej polityki emigracyjnej państwa (jeśli jest określona i prowadzona, co nie zawsze miało miejsce w Polsce), a z drugiej – przykłady samorzutnych, często rozproszonych i nieskoordynowanych inicjatyw różnych podmiotów życia społecznego, które w sumie dają dowód nie tylko na występowanie, ale przede wszystkim na znaczenie procesu samoorganizacji społeczeństwa w obliczu potrzeb związanych z nasilającymi się tendencjami emigracyjnymi. Zjawisko to znakomicie ilustrują dzieje emigracji z ziem

tyn Polonijny”, 52 (1982), fasc. III, s. 165-168; B. Ł o m a c z, *Opieka duszpasterska nad emigrantami z diecezji przemyskiej obrządku greckokatolickiego w latach 1890-1914*, „Collectanea Theologica – Biuletyn Polonijny”, 52 (1982), fasc. III, s. 169-172; S. P i e c h, *Biskup Leon Wałęga, organizator duszpasterstwa emigrantów w diecezji tarnowskiej (1901-1933)*, „Studia Polonijne”, t. VIII, 1984; J. P l e w k o, „Tydzień Emigranta Polaka” w Polsce międzywojennej. Przebieg i znaczenie, „Studia Polonijne”, 21(2000), s. 239-261; G. M. K o w a l s k i, *Instytucje organizujące wychodźstwo z Galicji w latach 1901-1914. Organizacja, działalność, propaganda emigracyjna*, w: *Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie – idee – prawo. Materiały ze Zjazdu Katedr Historycznoprawnych Augustów 15-18 września 2002 roku*, red. A. Lityński, P. Fiedorczyk, Białystok 2003, s. 381-395; G. M. K o w a l s k i, *Przestępstwa emigracyjne w Galicji 1897-1918. Z badań nad dziejami polskiego wychodźstwa*, Kraków 2003; J. P l e w k o, *Serwis emigracyjny w Polsce – przegląd zagadnień*, w: *Migracja – wyzwanie XXI wieku. Studia nad Migracją*, t. 1, red. M. S. Zięba, Lublin 2008, s. 99-105.

polских od końca wieku XIX aż po aktualny okres masowych migracji zarobkowych do państw Unii Europejskiej (z wyjątkiem okresu restrykcji emigracyjnych w PRL).

Problem organizacji ruchu emigracyjnego z ziem polskich zwrócił uwagę niektórych badaczy emigracji w odniesieniu do początków tego zjawiska, czyli okresu od końca XIX w. do II wojny światowej. W publikacjach historycznych omawiających ogólne prawidłowości lub też określone problemy i kierunki emigracji z terenów polskich w obrębie trzech zaborów oraz z odrodzonego państwa polskiego w okresie międzywojennym znajdujemy informacje o powstawaniu i działalności różnych instytucji organizujących wychodźstwo oraz tzw. towarzystw emigracyjnych⁵. Mniej opracowań dotyczy polskiej polityki migracyjnej⁶ i organizacji emigracji polskiej, a zupełnie sporadycznie działań opiekuńczych i pomocowych na rzecz migrantów w odniesieniu do współczesnych zjawisk migracyjnych. Badania socjologiczne odnoszące się do migracji okresu transformacji końca lat osiemdziesiątych w Polsce⁷ rozwinęły bardzo interesujące koncepcje, wyjaśniające mechanizmy występujących wówczas tendencji migracyjnych, np. migracji wahadłowych, a zwłaszcza koncepcję migracji niepełnej⁸, która ukazywała migracje

⁵ Informacje zawarte w większości w publikacjach przytoczonych w przypisie 3.

⁶ Badania nad polską polityką migracyjną po 1989 r. koncentrują się w dużej mierze na kwestiach związanych z przyjmowaniem cudzoziemców (w tym uchodźców) w Polsce, a mniej na problemach związanych z wyjazdami z kraju, choć treść tego pojęcia zakłada dwukierunkowość: emigrację z danego kraju i imigrację, czyli napływ osób w jego granice. Por. *Założenia programu polityki ludnościowej w Polsce. Raport w sprawie polityki migracyjnej państwa*, Warszawa 2003; A. W e i n a r, *Polityka migracyjna Polski w latach 1990-2002 – próba podsumowania*, Centrum Stosunków Międzynarodowych: Raporty i Analizy, nr 10, 2005; K. I g l i c k a, *Kierunki rozwoju polskiej polityki migracyjnej w ramach Obszaru Legalnej Migracji Pracowniczej na lata 2007-2012*, Centrum Stosunków Międzynarodowych: Raporty i Analizy nr 1, 2007; K. I g l i c k a, O. O ł s z e w s k a, A. S t a c h u r s k i, J. Ż u r a w s k a, *Dylematy polityki migracyjnej Polski*, ISS, Prace Migracyjne nr 58, Warszawa 2005.

⁷ Są to przede wszystkim badania Ośrodka nad Migracjami Uniwersytetu Warszawskiego.

⁸ Migracja niepełna określana jest jako „transnarodowa cyrkulacja osób, z jednej strony poszukujących zarobku, a z drugiej strony realizujących strategię minimalizacji ryzyka ich gospodarstw domowych, dokonująca się między peryferiami społecznymi Polski a peryferiami innych, stosunkowo wyżej rozwiniętych i zamożniejszych krajów. [...] Migracja niepełna obejmuje ludzi z reguły niezdolnych do [...] uzyskania w kraju stabilnej pozycji zawodowej w głównym nurcie jego gospodarki, a jednocześnie osoby potrafiące wykorzystać okazje do zdobycia dochodu w krajach docelowych, choć za cenę pozostawania w nich w sytuacji tymczasowości, nielegalności i podwyższonego ryzyka”, por. *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, red. E. Jadźwińska i M. Okólski, Warszawa 2001, s. 60.

tego okresu jako zjawiska prowadzące do marginalizacji społecznej i ekonomicznej migrantów, zarówno w Polsce, jak i w krajach docelowych ich wyjazdów. Analiza przyczyn i skutków migracji tego typu nasuwa sugestie co do potrzeby działań mogących zaradzić negatywnym aspektom stylu życia migrantów niepełnych. Są to osoby narażone na restrykcje w związku z łamaniem prawa (nielegalna praca zagranicą), utratą tożsamości (wieloletnie balansowanie pomiędzy dwoma „światami”: własnym środowiskiem zamieszkania i krajem pracy zarobkowej, co niesie ze sobą niebezpieczeństwo utraty poczucia dotychczasowej przynależności społecznej i niepozyskania nowej) i marginalizacją ekonomiczną. Pomoc takiej kategorii migrantów musiałaby uruchomić działania ekonomiczne i społeczne w skali makro, np. w zakresie stworzenia odpowiednich mechanizmów inwestycji ich transferów pieniężnych z zagranicy, stworzenia możliwości zachowania aktywności zawodowej migrantów w okresie pobytu w Polsce pomiędzy kolejnymi wyjazdami zarobkowymi czy wreszcie szerszych zmian eliminujących konieczność cyrkulacji zarobkowych za granicę, czyli możliwości znalezienia wystarczających źródeł utrzymania w kraju⁹. Zasygnalizowane tu problemy to kwestie specyficzne dla okresu transformacji systemowej w Polsce¹⁰, ale przy szerszej analizie ujawniają różne formy organizacji (samoorganizacji społecznej) procesów migracji, a także szereg działań i inicjatyw pojawiających się w społecznościach lokalnych migrantów niepełnych (np. organizowanie firm transportowych dowożących migrantów do krajów docelowych i wiele innych), wyrastających na gruncie nowych zjawisk migracyjnych.

Okres tzw. migracji poakcesyjnych, zapoczątkowanych stosunkowo niedawno, bo po otwarciu w 2004 r. przez niektóre z państw Unii Europejskiej swoich rynków pracy dla Polaków¹¹, nie ma dotychczas większych opracowań analizujących kwestie nowych wzorów (czy też powielanych z wcześniejszych lat migracji) działań instytucjonalnych lub społecznych na rzecz opieki i ochrony migrantów polskich, masowo podejmujących wyjazdy zarobkowe¹². Warto jednak zwrócić uwagę na obfitą bazę informacyjną dotyczącą

⁹ P. K a c z m a r c z y k, J. T y r o w i c z, *Migracje niepełne*, „Biuletyn Fundacji Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych”, 2(2007), s. 8-9.

¹⁰ Można je odnieść w pewnej mierze także do sytuacji innych krajów Europy Środkowo-wschodniej w dobie przemian ustrojowych na przełomie lat 80. i 90. ubiegłego stulecia.

¹¹ Jako pierwsze dokonały tego Wielka Brytania, Irlandia i Szwecja.

¹² Istnieją dość liczne badania i opracowania migracji poakcesyjnych, uwzględniające zwłaszcza aspekty ekonomiczne, ale także socjologiczne i z zakresu pedagogiki (badania nad migracjami rodzicielskimi i dziećmi z rodzin rozłączonych migracją zarobkową).

tych kwestii, zawartą w przekazach medialnych: w czasopismach popularnych o różnym profilu tematycznym, prasie codziennej, źródłach internetowych czy w różnego typu reportażach, audycjach i programach radiowych i telewizyjnych. Wydawane są również publikacje typu poradnikowego, zarówno w formie książkowej, jak i w wersji elektronicznej¹³, a także ogólnopolski dwutygodnik informacyjny „Praca i Życie za Granicą”. Nasuwa się tu porównanie z podobnymi co do intencji i celów (choć odmiennymi w formie) poradnikami dla emigrantów polskich, ukraińskich i żydowskich, drukowanymi w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym.

Pogłębianych analiz, także porównawczych, wymaga jeszcze wiele istotnych zjawisk i problemów związanych z emigracją z ziem polskich, występujących na przestrzeni ponad stu lat jej dziejów. Z pewnością należy do nich poszukiwanie pracy zagranicą, ochrona przed nadużyciami, wykorzystywaniem wyjeżdżających przez pośredników, nieuczciwych organizatorów życia za granicą i pracodawców oraz rola Kościoła katolickiego w duchowym i moralnym przygotowaniu migrantów i towarzyszeniu im z posługą duszpasterską (a nie rzadko także z pomocą pozareligijną).

Niniejsze opracowanie ma na celu zasygnalizowanie najważniejszych kwestii problematyki opieki nad emigrantami. Zostanie też przedstawiony zarys historyczny działań na rzecz pomocy emigrantom i organizacji procesu wychodźczego.

¹³ Kilka przykładów poradników przeznaczonych zarówno dla wyjeżdżających z kraju, jak i dla przebywających już w krajach docelowych: wydawany corocznie przez MSZ poradnik *Polak za granicą*; A. R o g a c z e w s k a, *Praca za granicą. Jak znaleźć dobrą pracę i zarobić pieniądze za granicą nie dając się jednocześnie oszukać nieuczciwym pośrednikom?* Warszawa 2004; A. I ż y c k a, *Emigracja do Szkocji. Wszystko, czego potrzebujesz, aby rozpocząć nowe życie w Szkocji*, Gliwice 2007; M. M a l e w s k i, *Na walizkach. Emigranci pokolenia X. Poradnik dla młodych profesjonalistów wyjeżdżających za granicę*, Warszawa 2006. W serii poradników *Praca i życie w...* ukazały się książki na temat Niemiec, Holandii, Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych; *Jak żyć i pracować w Wielkiej Brytanii*, Londyn 2007; *Poradnik emigranta, czyli jak żyć i pracować w UK*, <http://www.leeds-pl.com/forum/poradniki-emigranta-czyli-jak-zyc-i-pracowac-w-uk-t280.html>; *Poradnik emigranta*. PoloniaInfo.dk. Niezależny Portal Polonii Duńskiej, <http://poloniainfo.dk/forum?topic=5162.msg13063#msg13063>; H. C h o r ą ż y - P r z y b y s z, *ABC EMIGRANTA Jak osiągnąć sukces zawodowy w innym kraju i nie zostać sfrustrowanym emigrantem*, <http://www.e-bookowo.pl>

KONTEKST HISTORYCZNO-SPOŁECZNY ZJAWISKA OPIEKI NAD EMIGRANTAMI Z ZIEM POLSKICH

Zjawiska społeczne zachodzą w określonych uwarunkowaniach dziejowych każdego społeczeństwa, a opis historyczny pozwala lepiej postrzegać i rozumieć ich złożoność. W aspekcie historycznym rozważania nad zjawiskami i przejawami pomocy dla osób emigrujących z kraju powinny uwzględniać kilka istotnych czynników migracyjnych danego okresu. Należą do nich m.in. próby określenia:

- 1) przyczyn, charakteru i przebiegu kolejnych fal emigracji z ziem polskich;
- 2) sytuacji gospodarczej, społecznej i politycznej państwa polskiego jako kraju emigracyjnego w różnych okresach emigracji;
- 3) działalności podstawowych dla emigrantów instytucji państwowych i społecznych.

Od połowy XIX w. z ziem polskich pozostających pod trzema zaborami ówczesnych mocarstw europejskich rozpoczęły się grupowe wyjazdy osadnicze¹⁴ lub sezonowe migracje zarobkowe Polaków i przedstawicieli niektórych mniejszości narodowych (zwłaszcza Ukraińców i Żydów) do krajów Ameryki Północnej i Południowej oraz do państw Europy Zachodniej, w tym w dużej mierze do regionów i ośrodków położonych w obrębie samych krajów zaborczych¹⁵. Procesy te zaczęły się nasilać w latach siedemdziesiątych XIX w., a od lat dziewięćdziesiątych do wybuchu I wojny światowej przybrały charakter ruchu masowego¹⁶. Ogromną większość wychodźców stanowiła ludność wiejska, żywotnie zainteresowana możliwością otrzymania ziemi uprawnej, oferowanej wówczas emigrantom w niektórych krajach na różnych kontynentach na dogodnych warunkach ekonomicznych. W drugiej połowie XIX w. ziemie polskie wkroczyły w okres kapitalizmu w wyniku połowicznych reform przeprowadzonych przez państwa zaborcze. Reformy te nie dały dostatecznych rezultatów, skazywały bowiem wieś na nieustanny głód ziemi, przeludnienie i postępujące zubożenie ludności chłopskiej. Trudną sytuację

¹⁴ Pierwsze znaczące liczbowo grupowe wyjazdy osadnicze to wyjazdy Kaszubów do Kanady i Ślązaków do Stanów Zjednoczonych.

¹⁵ Klasyfikowano te przemieszczenia jako migracje wewnętrzne lub międzyzaborowe, zwłaszcza podążające w kierunku wschód-zachód.

¹⁶ A. P i l c h, *Wstęp*, w: *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII-XX w.)*, red. A. Pilch, Warszawa 1984, s. 7.

potęgował znaczny przyrost naturalny (zwłaszcza w zaborze rosyjskim) i powolny rozwój przemysłu, który nie był w stanie zatrudnić stale utrzymującej się nadwyżki siły roboczej¹⁷. Stwarzało to warunki znacząco determinujące mieszkańców ziem polskich do decyzji o emigracji, powodując okresowo widoczne natężenie ruchu emigracyjnego.

Skala wyjazdów z ziem poszczególnych zaborów do roku 1914 była duża, choć wobec braku pełnych źródeł statystycznych z tego okresu może być tylko szacowana. Ziemie polskie zaboru rosyjskiego (teren Królestwa Polskiego) do 1914 r. opuściło od 1,3 do 1,4 mln emigrantów¹⁸, z ziem polskich zaboru austriackiego (z Galicji) do I wojny światowej wyjechało od 1,0 do 1,1 mln ludności¹⁹, zaś z ziem polskich zaboru pruskiego w latach 1872-1913 wyemigrowało ponad 1,2 mln osób²⁰.

Ruchy wyjazdowe na przełomie XIX i XX w., wobec narastającej ich intensywności, zyskały miano „gorączki emigracyjnej”. Niosły one ze sobą dla osób wyjeżdżających wiele problemów i trudności, których rozwiązywaniem po części zajmowały się powstające w miarę rozwoju tendencji migracyjnych różne stowarzyszenia i organizacje społeczne oraz instytucje komercyjne uczestniczące w organizacji wyjazdów. Ich powstanie i działalność wypełniało lukę spowodowaną brakiem opieki nad emigrantami ze strony nieistniejącego państwa polskiego, ale także brakiem takich działań ze strony rządów państw zaborczych, których obywatelami byli polscy emigranci.

W literaturze omawiającej wczesne procesy emigracyjne z ziem polskich oraz w zasobach archiwalnych²¹ znajdują się informacje o działalności instytucji związanych z emigracją tego okresu. Spektrum ich działalności było dość szerokie: od reklamy i sprzedaży kart okrętowych (szifkart) do stowarzyszeń, których statutowym celem miała być szeroka opieka nad wychodźcami. Przykładem tego drugiego, ważnego nurtu była praca Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego, działającego w Krakowie i we Lwowie w latach

¹⁷ Tamże, s. 8.

¹⁸ A. P i l c h, *Ogólne prawidłowości emigracji z ziem polskich. Próba typologii i syntezy*, w: *Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijnymi*, red. H. Kubiak, A. Pilch, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976, s. 46.

¹⁹ Tamże, s. 47.

²⁰ Tamże, s. 46.

²¹ Z uwagi na bardzo wówczas intensywne i widoczne zjawisko narastających wyjazdów z Galicji dotyczy to zwłaszcza archiwów krakowskich i lwowskich.

1908-1939²². Towarzystwo zajmowało się organizacją emigracji zamorskiej oraz wydawaniem przewodników, broszur informacyjnych i czasopism. Według statutu celem organizacji miała być przede wszystkim koordynacja całości ruchu wychodźczego z Galicji oraz ochrona wychodźców przed wyzyskiem ze strony nieuczciwych agentów emigracyjnych i ich naganiaczy. Oprócz PTE do „humanitarnych” instytucji troszczących się o emigrantów należało Towarzystwo Opieki nad Wychodźcami „Opatrzność”²³.

Emigracja z ziem polskich w końcu XIX i na początku XX w. miała w większości podłoże ekonomiczne. Problem organizowania wyjazdów dotyczył zarówno emigracji sezonowej, jak i osiedleńczej, zwłaszcza zamorskiej. W wypadku wychodźstwa sezonowego, najczęściej na roboty rolne, działający na ziemiach polskich agenci emigracyjni zajmowali się negocjowaniem kontraktów pracy i transportem robotników na miejsce przeznaczenia. Jednakże ze względu na osiągnięte przez nich zyski większego znaczenia w Galicji nabrało organizowanie emigracji zamorskiej. Na ogromną skalę rozwinęła się działalność polegająca na reklamie różnych linii okrętowych, a także umiejętnie prowadzona propaganda emigracyjna. Zwykle kompanie okrętowe rozprowadzały szifkarty poprzez biura podróży, które z kolei posługiwały się lokalnymi przedstawicielami, zwanymi agentami lub ajentami. Ci ostatni w swej pracy nierzadko korzystali z usług naganiaczy, bezpośrednio „wyłapujących” emigrantów na dworcach kolejowych. Bardzo aktywne w Galicji były przedstawicielstwa dwóch kompanii okrętowych: austriackiej Austro-American oraz Canadian Pacific Railway Company. Obie firmy prowadziły ożywioną działalność reklamową, starając się przyciągnąć potencjalnych pasażerów atrakcyjnymi cenami i względnie dobrymi warunkami na statkach²⁴.

Oprócz działań wspierających emigrantów, ułatwiających czy upraszczających im wypełnianie procedur i formalności wyjazdowych, część osób i instytucji – pośredników i organizatorów wyjazdów, podejmowała działania niezgodne z prawem, wykorzystując i oszukując wyjeżdżających, narażając ich na straty materialne; jednym słowem dopuszczając się przestępstw emigracyjnych. W okresie do odzyskania niepodległości i państwowości polskiej

²² Statut Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego we Lwowie. Stowarzyszenia zarejestrowanego i ograniczonego poręką, Lwów 1908.

²³ G. M. K o w a l s k i, *Kraków ośrodkiem organizacji wychodźstwa galicyjskiego przełomu XIX i XX wieku*, <http://www.uj.edu.pl/aktualnosci/pdfs/2003112501.pdf>

²⁴ Tamże.

w 1918 r. najbardziej dotkliwie przestępczość emigracyjna dawała się we znaki emigrantom polskim i ukraińskim wyjeżdżającym z Galicji²⁵.

Aktywność nielegalnych i nieuczciwych agentów emigracyjnych skłoniła działaczy społecznych w Galicji do podjęcia opieki nad wychodźcami. Konieczne było zainteresowanie szerszej opinii publicznej losami osób emigrujących. W tym celu w 1892 r. we Lwowie zaczęto wydawać dwutygodnik „Przegląd Emigracyjny”, który służył upowszechnianiu ruchu wychodźczego i przygotowywał emigrantów do adaptacji w krajach docelowych ich wyjazdów. W 1894 r. założono Polskie Towarzystwo Handlowo-Geograficzne, które miało włączyć się do akcji osadnictwa kolonizacyjnego polskich chłopów na terenie stanu Parana w Brazylii²⁶. Akcja ta zakończyła się fiaskiem, ale sama idea pomocy rzeszom emigrantów nie upadła. W roku 1895 działał we Lwowie, utworzony na wzór wiedeńskiego Towarzystwa św. Rafała, Diecezjalny Komitet Opieki nad Emigracją Ludu, który prowadził akcję informacyjną wśród emigrantów, dotyczącą warunków panujących w krajach imigracyjnych, oraz udzielał wyjeżdżającym pomocy w załatwianiu formalności wyjazdowych, a także wsparcia duchowego i moralnego. W jego miejsce kilka lat później powstał Komitet Galicyjskiego Towarzystwa św. Rafała, który prowadził biuro pośrednictwa pracy i wydawał swój organ prasowy „Emigrant”, ukazujący się we Lwowie²⁷. Te i podobne drobne inicjatywy przygotowywały grunt dla powołania organizacji społecznej, która mogłaby się zająć całością spraw związanych z wychodźstwem zarobkowym na terenie Galicji. W 1908 r. powstała taka organizacja – wspomniane wcześniej Polskie Towarzystwo Emigracyjne, któremu przewodził Józef Okołowicz. Swoje funkcje opiekuńcze PTE realizowało poprzez prowadzenie biur informacyjnych, udzielających wiadomości o potencjalnych terenach osadniczych i imigracyjnych, o panujących tam warunkach, poprzez pośrednictwo pracy dla przyszłych emigrantów, udzielanie bezpłatnych porad prawnych i sprzedaż kart okręto-

²⁵ Por. K o w a l s k i, *Przestępstwa emigracyjne w Galicji*. Jak pokazuje okres międzywojenny, a także współczesne zjawiska dotyczące tzw. migracji poakcesyjnych (po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej), pojawia się tu mechanizm, który nie jest w istocie zjawiskiem wyjątkowym, ograniczonym tylko do wczesnych lat ubiegłego stulecia. Nadużycia wobec emigrantów, oszustwa związane z pośrednictwem pracy, obozy morderczej pracy dla imigrantów w niektórych krajach, handel kobietami czy chociażby nieprawdziwy, nierzetelny przekaz informacji o warunkach życia na emigracji to problemy, z jakimi borykają się także współcześni polscy migranci zarobkowi.

²⁶ K r a s z e w s k i, *Polska i Polacy wobec diaspyry do 1939 roku*, s. 513-514.

²⁷ Tamże, s. 516.

wych na podróż za ocean. Towarzystwo publikowało na użytek emigrantów broszury informacyjne, podręczniki i słowniczki do nauki języków obcych²⁸.

Na ziemiach dwóch pozostałych zaborów opieka nad emigrantami była słabiej zorganizowana. Na uwagę zasługuje działalność warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Wychodźcami, powstałego w 1910 r., z którym współpracował przez pewien czas Florian Znaniński, redagując miesięcznik „Wychodźca Polski”²⁹. W zaborze pruskim odpowiednikiem opiekuńczych organizacji emigracyjnych z Galicji i z Królestwa Polskiego stało się Towarzystwo Opieki nad Wychodźcami Sezonowymi, powstałe w roku 1911 w Poznaniu. Działalność jego polegała na utrzymywaniu biur pośrednictwa pracy, biur porad prawnych i przytułków dla wychodźców³⁰.

W latach Drugiej Rzeczypospolitej natężenie emigracji zewnętrznej, ciągle w dużej mierze zamorskiej³¹, ale też kontynentalnej, stałej i sezonowej, uległo pewnemu osłabieniu, choć liczba emigrantów wciąż była znacząca. Okresowe spadki liczby wyjeżdżających z kraju, a nawet w niektórych latach zanik ruchu wychodźczego, nie były wynikiem eliminacji wewnętrznych czynników wywołujących zainteresowanie wyjazdami zarobkowymi, a jedynie rezultatem ograniczeń ze strony państw przyjmujących. W Polsce międzywojennej, podobnie jak w okresie przez I wojnę światową, występował nadmiar siły roboczej. Liczba chętnych do wyjazdu na emigrację była stale wyższa od zapotrzebowania na siłę roboczą w krajach imigracyjnych³². Potencjał emigracyjny w kraju szacowano na 3-5 mln osób, zaś rzeczywisty poziom emigracji legalnej wyniósł ok. 1 mln³³. Gotowość do wyjazdu milionów ludzi warunkowały względy ekonomiczne: wysokie bezrobocie, ubożenie zarówno ludności wiejskiej, jak i drobnomieszczaństwa, wahania koniunktury i światowy kryzys gospodarczy. Wszystko to zwiększało liczebnie istniejącą w Polsce kategorię określaną mianem „ludzi zbędnych”, czyli tych, którzy będąc w wieku produkcyjnym, nie mieli żadnych szans na znalezienie pracy w kraju, z przymusu zawodowo biernych (długotrwale bezrobotni), pozostających

²⁸ Tamże, s. 517.

²⁹ Tamże, s. 518.

³⁰ Tamże, s. 519.

³¹ Do czasu wprowadzenia przez Stany Zjednoczone ograniczeń, czyli kwot imigracyjnych dla Polski.

³² H. J a n o w s k a, *Emigracja z Polski w latach 1918-1939*, w: *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych*, s. 327.

³³ Tamże, s. 340.

na utrzymaniu rodziny, a przez to „nieprzydatnych” zarówno w gospodarstwach rolnych, jak i w rodzinach miejskich. Osoby „zbędne” były postrzegane jako te, które bez uszczerbku dla produkcji rolnej czy gospodarstwa rodzinnego mogły opuścić swe rodziny i środowiska³⁴. Z tej kategorii nieustannie rekrutował się największy potencjał emigracyjny. Miało to niemałe znaczenie, jeśli chodzi o warunki organizowania wyjazdów zarobkowych i potrzebę otoczenia tych emigrantów szczególną opieką i pomocą w załatwianiu nawet prostych z pozoru formalności.

Poza dominującymi niewątpliwie czynnikami ekonomicznymi wśród przyczyn „ciśnienia emigracyjnego” w Polsce międzywojennej znalazły się też czynniki pozaekonomiczne – polityczne oraz te, które współczesnym językiem socjologicznym można nazwać występowaniem i rolą sieci migracyjnych. Do pierwszych należały kwestie emigracji niektórych mniejszości narodowych zamieszkujących państwo polskie, zwłaszcza ludności żydowskiej w przypadku wyjazdów do Palestyny, a w późniejszym okresie presja na emigrację Ukraińców i w jeszcze większym wymiarze mniejszości żydowskiej. Drugi rodzaj przyczyn decyzji o emigracji wpływał z powiązań rodzinnych lub sąsiedzkich aktualnych emigrantów przebywających za granicą i ich bliskich pozostających w kraju. Przepływ informacji drogą korespondencji lub opowieści reemigrantów o warunkach życia w innych krajach, transfery pieniędzy od emigrantów do ich rodzin w Polsce, zachęty do wyjazdów i inne podobne działania bardzo często uruchamiały mechanizm pociągania za sobą do wyjazdów kolejnych osób. Sprzyjało tym decyzjom rozprzestrzenianie i upowszechnianie (nieraz jako celowe działania propagandowe agentów emigracyjnych) swoistych mitów o dobrobycie i szczęśliwości w krajach imigracyjnych³⁵.

Emigracja urastała więc do jednego z ważnych problemów społecznych, który sam w sobie nie był łatwy do opanowania i pokierowania, ale był postrzegany jako remedium na bardzo trudne kwestie bezrobocia, biedy i przeludnienia, na przebudowę i poprawę struktury gospodarczej i społecznej kraju³⁶. Nic więc dziwnego, że zjawiska emigracyjne stały się przedmiotem decyzji najwyższych czynników państwowych (ośrodka rządowego i prezyden-

³⁴ H. J a n o w s k a, *Emigracja zarobkowa z Polski 1918-1939*, Warszawa 1981, s. 74-76.

³⁵ Na przykład słynny mit Kanady. Por.: A. R e c z y Ń s k a, *Emigracja z Polski do Kanady w okresie międzywojennym*, Wrocław 1986, s. 25-27.

³⁶ J a n o w s k a, *Emigracja zarobkowa z Polski 1918-1939*, s. 105.

ta), ale też przedmiotem refleksji środowisk naukowych, badań społecznych³⁷ oraz polem aktywności różnych stowarzyszeń i organizacji społecznych w wymiarze wcześniej niespotykanym.

Władze II RP podejmowały próby regulowania zjawisk emigracyjnych, budując konsekwentnie podstawy polityki emigracyjnej państwa – polityki o wyraźnym charakterze proemigracyjnym³⁸. Wyrazem tego był rządowy plan organizacji opieki nad wychodźcami polskimi w kraju i zagranicą, przyjęty jesienią 1930 r.³⁹ Był on zakrojony na szeroką skalę i zakładał wieloletnie działania państwa, mające na celu ujęcie w ramy organizacyjne całego ruchu wychodźczego z ziem polskich. W dużym skrócie można go sprowadzić do trzech obszarów działań:

- 1) starania o nowe rynki pracy dla polskich emigrantów,
- 2) wprowadzenie ułatwień wyjazdowych,
- 3) polityka kolonizacyjno-osadnicza państwa polskiego.

Pierwsze znaczące decyzje rządowe dotyczące spraw emigracyjnych zapadały już w początkach budowania struktur państwa polskiego, bo zjawisko emigracji było problemem palącym, aktualnym i domagającym się szybkich uregulowań politycznych i prawnych. Władze rządowe przystąpiły do rozmów z kilkoma krajami europejskim z myślą o zawarciu umów międzypaństwowych, określających warunki zatrudnienia polskich pracowników. W 1919 r. podpisano konwencję o emigracji i reemigracji z Francją, a w 1927 r. konwencję w sprawie polskich robotników rolnych z Niemcami. Wielki kryzys gospodarczy zamknął dla emigrantów rynki pracy, stąd kolejne próby porozumień w sprawie emigracji zarobkowej polskich pracowników podjęto dopiero pod koniec lat trzydziestych. W 1938 r. Polska zawarła układ z Republiką Łotewską w sprawie robotników rolnych i sezonowych; w tym samym roku także układ z Estonią. Mimo starań rządowych o zapewnienie odpowiednich

³⁷ Badania socjologiczne nad problematyką migracyjną w okresie międzywojennym reprezentowały różne ośrodki akademickie skupione wokół wybitnych badaczy: Floriana Znanieckiego, Józefa Chałasińskiego, Ludwika Krzywickiego i Leopolda Caro. Por.: J. L e o n s k i, *Zagadnienie migracji w polskiej myśli socjologicznej do 1939 roku*, Poznań 1979; E. S t r z e l e c k i, *Prace IGS nad zagadnieniami emigracji*, „Problemy Polonii Zagranicznej”, 1(1960), s. 187-189.

³⁸ J a n o w s k a, *Emigracja zarobkowa z Polski 1918-1939*, s. 101.

³⁹ Por. dokument wydany przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, zatytułowany *Plan organizacji pracy i opieki nad wychodźcami na obczyźnie w ogóle z uwzględnieniem Kanady, Brazylii, Argentyny i innych krajów zamorskich* z 5 X 1930 r., Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół MSZ, Departament Konsularny, Wydział Polityki Emigracyjnej, sygn. 9836.

warunków dla intensyfikacji wyjazdów zarobkowych z Polski sytuacja ekonomiczna w krajach imigracyjnych nie pozwalała na działania skuteczne i efektywne. Rezultaty polityki emigracyjnej państwa polskiego w okresie międzywojennym określane są jako nikłe⁴⁰.

Wysiłki różnych organów i instytucji państwa polskiego w sprawie organizacji wyjazdów zarobkowych były dość intensywne. Dążono do wypracowania kompleksowego i jednolitego systemu organizacji i wsparcia dla emigrujących z kraju. Administracja państwowa zmierzała w kierunku scalania rozproszonych działań na rzecz pomocy emigrantom i przekazania szerokich kompetencji w tym zakresie jednej instytucji – Urzędowi Emigracyjnemu, powołanemu w 1920 r. w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej. Zadaniem tego urzędu miało być przejęcie wszystkich spraw dotyczących emigracji, reemigracji i opieki nad wychodźcami (m.in. przygotowanie ustaw, rozporządzeń oraz konwencji i układów międzynarodowych dotyczących emigracji, informowanie o warunkach zatrudnienia w państwach imigracyjnych przez Państwowe Urzędy Pośrednictwa Pracy, nadzór nad rekrutacją robotników do pracy zagranicą, a także opieka nad emigrantami w czasie podróży i ochrona ich interesów w kraju zatrudnienia)⁴¹. Kolejnym etapem budowania polskiej polityki emigracyjnej było podjęcie prac nad ustawą emigracyjną, która została przygotowana przez Państwową Radę Emigracyjną i zatwierdzona przez prezydenta RP 11 października 1927 r. Był to akt prawny nacechowany dbałością o potrzeby i interesy emigrantów⁴².

Powszechny kryzys ekonomiczny lat trzydziestych spowodował zmniejszenie liczby wyjazdów emigracyjnych. W tym czasie dokonano w Polsce kolejnych działań w zakresie reorganizacji polityki emigracyjnej, przekazując większość kompetencji Ministerstwu Spraw Zagranicznych. Rozwiązano Urząd Emigracyjny i Państwową Radę Emigracyjną. Opieka nad emigrantami w procesie rekrutacji i transportu do pracy zagranicą pozostała nadal w gestii MPiOS⁴³. Polska zmieniła koncepcję polityki emigracyjnej. Uruchomiono akcję osadniczą Polaków w krajach Ameryki Południowej, ale to sytuacja imigrantów polskich wyjeżdżających wówczas licznie do Francji i Niemiec wymagała specjalnej uwagi i troski ze strony polskich władz państwowych i emigracyjnych. Dotyczyło to częstych przypadków naruszania prawa i god-

⁴⁰ J a n o w s k a, *Emigracja zarobkowa z Polski 1918-1939*, s. 151.

⁴¹ R e c z y Ń s k a, dz. cyt., s. 114.

⁴² K r a s z e w s k i, dz. cyt., s. 524.

⁴³ R e c z y Ń s k a, dz. cyt., s. 115.

ności polskich robotników rolnych we Francji, a także braku opieki nad młodymi Polkami-emigrantkami we Francji i w Niemczech. Pod koniec lat trzydziestych władze polskie podjęły negocjacje z Łotwą w sprawie opieki duszpasterskiej i kulturalno-oświatowej nad polskimi robotnikami rolnymi, emigrującymi w celach zarobkowych do tego kraju⁴⁴.

Rządowy plan opieki nad wychodźcami polskimi w kraju i zagranicą z 1930 r. opierał się przede wszystkim na czynnikach państwowych. Jednakże potrzeba pomocy wyjeżdżającym emigrantom zarobkowym i licznej rzeszy osób bezrobotnych, upatrujących w emigracji jedynej szansy na wyjście z beznadziejnej sytuacji bezrobocia i biedy, powodowała rozszerzenie struktury działań pomocowych także na inne podmioty, m.in. na Syndykat Emigracyjny, utworzony w 1930 r. jako spółka z ograniczoną odpowiedzialnością, w której rząd RP miał 60% udziałów, a pozostała część udziałów przypadła koncesjonowanym w Polsce towarzystwom przewozu emigrantów⁴⁵. Syndykat objął działalnością cały kraj poprzez centralę w Warszawie, oddziały w miastach wojewódzkich i agentury w miastach powiatowych. U podstaw powołania tej instytucji leżał zamysł ograniczenia nielegalnej działalności spekulantów pośredniczących w sprzedaży kart okrętowych i załatwianiu innych formalności wyjazdowych emigrantów (m.in. prowadzenie etapu emigracyjnego w Gdyni i hotelu emigracyjnego w Warszawie), czyli cele podobne w zasadzie do działań społecznych towarzystw opiekuńczych. Chodziło tu jednak o powiązanie tej instytucji ze strukturą państwowej opieki nad emigrantami⁴⁶.

W dwudziestoleciu międzywojennym wielość działań na rzecz pomocy emigrującym była na tyle znacząca, iż można mówić o tworzeniu się systemu opieki nad emigrantami. Poza czynnikami rządowymi i – nazwijmy to – półrządowymi (działalność Syndykatu Emigracyjnego) ważny był także trzeci czynnik – społeczny. Działalność najważniejszych sił społecznych koordynowała powstała w 1930 r. Rada Międzystowarzyszeniowa Społecznych Organizacji Opieki nad Emigrantami z siedzibą początkowo w Warszawie, a później we Lwowie. Było to zrzeszenie towarzystw opieki grupujące emigrantów różnych narodowości i wyznań. Plan organizacji opieki przewidywał powołanie oddziałów w tych miastach wojewódzkich, w których istniały ekspozycje

⁴⁴ K r a s z e w s k i, dz. cyt., s. 527.

⁴⁵ Memoriał w sprawie utworzenia Syndykatu Emigracyjnego w Warszawie, AAN, zespół: MSZ, sygn. 9845.

⁴⁶ P l e w k o, „Tydzień Emigranta Polaka”, s. 241.

zytury Urzędu Emigracyjnego jako Okręgowych Rad Międzystowarzyszeniowych. W skład Rady weszły następujące towarzystwa społeczne: Polskie Towarzystwo Emigracyjne z oddziałami i kołami terenowymi, Stowarzyszenie „Opieka Polska nad Rodakami na Obczyźnie” (z Zarządem Głównym w Warszawie i oddziałami w całym kraju), Towarzystwo Opieki nad Ukraińskimi Emigrantami we Lwowie (działało w latach 1925-1939), Żydowskie Centralne Towarzystwo Emigracyjne „Jeas” (założone w 1924 r.; miało siedzibę główną w Warszawie i oddziały na terenie czterech województw)⁴⁷.

Największą aktywność w całym kraju wykazywały towarzystwa społeczne istniejące na terenie Polski południowo-wschodniej, skąd odpływ emigrantów był największy. Towarzystwa te (wymienione wyżej) w 1928 r. zawiązały we Lwowie Związek Społecznych Organizacji Opieki nad Emigrantami⁴⁸. Działał on początkowo jako Komitet Budowy Domu Emigracyjnego we Lwowie, obiektu skupiającego siedziby najważniejszych instytucji i stowarzyszeń emigracyjnych Kresów Południowo-Wschodnich, hotel dla wyjeżdżających, stołówkę, ochronkę, świetlicę dla wychodźców i ich rodzin, siedziby towarzystw przewozowych, biur informacyjnych dla emigrantów, redakcji czasopism „Emigrant Polski” i „Ukraiński Emigrant”⁴⁹. W jednym budynku mieściły się wszystkie instytucje, w których można było dopełnić wszystkich formalności emigracyjnych i uzyskać niezbędne informacje.

Pośród innych struktur opiekuńczych ważną rolę odgrywały: Sekcja Emigracyjna Komitetu Walki z Handlem Kobietami i Dziećmi⁵⁰, Wydział Emigracyjny Centralnej Komisji Związków Zawodowych oraz Polskie Biuro Międzynarodowej Pomocy Emigrantom z siedzibą w Warszawie, które prowadziło tzw. misje dworcowe w punktach zbornych transportów emigracyjnych wyjazdu z Polski⁵¹. Opracowany przez MSZ plan organizacji opieki nad wychodźstwem z ziem polskich przewidywał objęcie swą strukturą także mniejszych miejscowości na terenie całego kraju poprzez powoływanie w miastach powiatowych patronatów emigracyjnych, a w małych miasteczkach i na wsiach

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne miasta Lwowa, f. 854 (Związek Społecznych Organizacji Opieki nad Emigrantami), nr 32.

⁴⁹ J. P l e w k o, *Lwowskie archiwalia o emigracji z ziem polskich*, „Studia Polonijne”, 21(2000), s. 299.

⁵⁰ Obecnie podobną funkcję spełnia Fundacja przeciwko Handlowi Kobietami „La Strada”. Opublikowała ona poradnik pt. *Kompas podróżny. Poradnik dla wyjeżdżających za granicę w celu podjęcia pracy*, Warszawa 2005.

⁵¹ P l e w k o, „Tydzień Emigranta Polaka”, s. 242.

mężów zaufania – funkcje te podejmowali najczęściej nauczyciele lub proboszczowie⁵².

Strukturę opieki nad emigrantami uzupełniała działalność opiekuńcza realizowana przez Kościół katolicki⁵³. Ruch emigracyjny rozładowywał częściowo trudne problemy społeczno-ekonomiczne kraju, ale równocześnie powodował szkody w życiu religijno-moralnym emigrantów. Troska o wyjeżdżających znajdowała swe odbicie zarówno w stanowisku biskupów diecezji, w których nasilenie emigracji było największe (dla przykładu: bp Leon Wałęga w diecezji tarnowskiej, bp Teodor Kubina w diecezji częstochowskiej), wyrażanym w listach pasterskich, jak i w działalności duszpasterskiej i opiekuńczej proboszczów i kapłanów w poszczególnych parafiach w stosunku do emigrantów i ich rodzin pozostających w kraju.

Starano się zapobiegać emigracji, ale wobec narastania zjawiska duchowni czuli się zobowiązani do uświadamiania wiernych o grożących im niebezpieczeństwach, uczulali na praktyki wyzysku ze strony agentów i pracodawców, wskazywali na wartość zachowania wiary, postaw religijnych, tradycji kulturowych i narodowych na obczyźnie. Biskup Kubina, nazwany „biskupem polskiego wychodźstwa”, w 1927 r. wydał specjalną odezwę do wiernych *W sprawie wychodźców*. Zachęcał w niej proboszczów do organizowania rekolekcji dla wyjeżdżających, utrzymywania kontaktów z parafianami na emigracji poprzez korespondencję i przesyłanie im diecezjalnego tygodnika „Niedziela”, do sporządzania dokładnych spisów wychodźców, urządzania specjalnych zbiórek na cele wychodźcze⁵⁴. W swojej diecezji utworzył w 1931 r. odrębny wydział opieki nad wychodźcami w postaci Urzędu Diecezjalnego Dyrektora dla Spraw Emigracji (ze strukturami okręgowymi). W tym samym roku erygował także Stowarzyszenie Wychodźców Polskich pod opieką Królowej Korony Polskiej. W listach pasterskich i artykułach na temat emigracji uwarścił ogół diecezjan na potrzeby wychodźców⁵⁵. Działalność tę prowadził szczególnie w stosunku do emigrantów sezonowych.

Obowiązek troski o duchowe dobro polskich emigrantów spoczywa na prymasie Polski, począwszy od kard. Augusta Hlonda, protektora i organizatora

⁵² Tamże.

⁵³ Duchowni sprawowali opiekę duszpasterską także wobec emigrantów obrządku greckokatolickiego.

⁵⁴ J. B a k a l a r z TChr., *Troska ks. bpa Teodora Kubiny o polskich emigrantów*, „Collectanea Theologica” Biuletyn Polonijny, 52, 1982, s. fasc. III, s. 166.

⁵⁵ Tamże, s. 166-167.

polskiego duszpasterstwa emigracyjnego. Jego dziełem jest powołanie Towarzystwa Chrystusowego dla Polonii Zagranicznej – zgromadzenia zakonnego przeznaczonego do pracy wśród polskich emigrantów. Ta szczególna karta w działalności polskiego Kościoła katolickiego nie będzie w tym miejscu dalej ukazywana, gdyż chrystusowcy pracują przede wszystkim w krajach osiedlenia polskich imigrantów.

Okres Polski Ludowej to niesprzyjający czas dla emigracji. Ideologia i oparty na niej system sprawowania władzy oraz kontroli nad całością życia publicznego nie pozwoliły na wytworzenie się i wolne działanie mechanizmów proemigracyjnych. W różnych etapach dziejów PRL-u dochodziło do przemieszczeń dużych zbiorowości (przesiedlenia powojenne, emigracja po wydarzeniach marcowych w 1968 r.) czy do kierowanych przez państwo wyjazdów zarobkowych w celu realizacji zadań związanych z eksportem budownictwa i usług technicznych w obrębie krajów Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Podjęcie zagranicznej pracy zarobkowej przez obywateli polskich nie było działaniem samodzielnym. W większości przypadków odbywało się za pośrednictwem oficjalnych agencji, upoważnionych do rekrutacji i pośrednictwa w zatrudnieniu polskich specjalistów (np. Polservice, Pagart, Agencja Morska), bądź przez oddelegowanie pracowników przez polskie przedsiębiorstwa budowlane lub handlu zagranicznego do wykonywania zawartych kontraktów⁵⁶. Dopiero schyłkowy okres PRL przed transformacją ustrojową i związane z tym rozluźnienie rygorów wyjazdowych przyniosły nowe zjawiska migracyjne w postaci migracji wahadłowych i niepełnych, o czym już była mowa.

Znowu zaczęło dochodzić do spontanicznych przejawów aktywności w zakresie organizacji ruchu emigracyjnego. Przykładem są wyjazdy stymulowane występowaniem tzw. sieci migracyjnych. Badacze utrzymują, iż istnienie sieci migracyjnych jest zjawiskiem tak starym jak migracje, stanowią bowiem jeden z warunków rozszerzania się i ukierunkowania procesów wyjazdowych. „Zawierają w sobie zwykle jakieś elementy więzi rodzinnej czy szerszej – «więzi krwi», wzajemności, wymiany, samopomocy i przyjaźni, znajomości, sąsiedztwa, podzielane przez członków wspólnoty pochodzenia”⁵⁷. Sieci powiązań

⁵⁶ E. M a r e k, *Emigracja zarobkowa Polaków 1986-1995*, w: *Migracje i Społeczeństwo. Zbiór studiów 2*, red. J. E. Zamojski, Warszawa 1997, s. 113-114.

⁵⁷ T. P o p ł a w s k i, *Migracje a przemiany struktur społeczności lokalnych Polski północno-wschodniej i Śląska Opolskiego*, w: *Migracje 1945-1995. Migracje i Społeczeństwo 3*, red. J. E. Zamojski, Warszawa 1999, s. 124, 131.

są konstruowane stopniowo. Rodzina i przyjaciele stanowią najważniejsze elementy sieci powiązań migracyjnych. To od nich czerpie się informacje. Rodzina w kraju pomaga finansowo, a jej członkowie zamieszkali zagranicą wspierają migranta, wysyłając zaproszenia lub znajdując dla niego pracę, niekiedy kupując bilet, oferując informacje i pomoc organizacyjną w nowym miejscu, zapewniając utrzymanie i mieszkanie. Wymiana „darów” i wzajemności „usług” są podstawą sieci powiązań⁵⁸.

Badania z wykorzystaniem koncepcji sieci powiązań migracyjnych były podejmowane w Polsce wielokrotnie. Znaczące rezultaty przyniosły badania zespołu pod kierunkiem prof. M. Okólskiego, realizowane pod koniec lat dziewięćdziesiątych w gminach i miasteczkach Podlasia i Śląska Opolskiego⁵⁹.

Mechanizmy budujące sieci powiązań migracyjnych są także podstawą migracji z Polski do państw Unii Europejskiej w okresie poakcesyjnym. Uzupełniają je nowe formy pomocy, jaką przed wyjazdem mogą znaleźć osoby zainteresowane emigracją zarobkową. Informacja o ofertach i warunkach pracy zagranicą dostępna jest w różnych miejscach:

a) w sieci EURES na terenie całego kraju – jako bazy ofert pracy w Europie, bazy CV kandydatów do pracy oraz informacji o warunkach pracy i życia w poszczególnych krajach UE; oferty EURES-u są dostępne w rejonowych urzędach pracy oraz na rządowej witrynie internetowej;

b) agencje pośrednictwa do pracy zagranicą – prywatne i państwowe⁶⁰; te drugie realizują swe usługi poprzez wojewódzkie urzędy pracy;

c) polskie i zagraniczne serwisy internetowe dotyczące poszukiwania pracy w krajach UE, prowadzone zarówno przez instytucje państwowe, jak i prywatne⁶¹;

d) popularne media, zwłaszcza prasa, a także cykliczne audycje telewizyjne o tematyce polonijnej, np. *Tydzień Polski*, *Z daleka a z bliska*, emitowane na kanale TV Polonia⁶²;

e) poradniki emigranta zarobkowego i informatory⁶³.

⁵⁸ Tamże, s. 137-138.

⁵⁹ *Ludzie na huśtawce*, s. 6.

⁶⁰ Agencje muszą mieć licencję uprawniającą do świadczenia usług, wydaną przez Ministerstwo Gospodarki.

⁶¹ Na przykład: <http://www.praca.gov.pl>; <http://www.mpips.gov.pl>; <http://www.pracainauka.pl>; <http://www.pracuj.pl>; <http://www.pracawunii.pl> i wiele innych

⁶² Poprzednikami tych audycji były ukazujące się przed rokiem 2007 również popularne programy telewizyjne *Wieści Polonijne* oraz *Jesteśmy z PL*.

⁶³ P l e w k o, *Serwis emigracyjny w Polsce*, s. 101-103.

Najnowsza emigracja pobudziła aktywność nie tylko wielu osób wyjeżdżających do pracy za granicę, ale także inicjatywy i formy działań podejmowane przez instytucje i osoby prywatne, wspierające (także stymulujące) wyjazdy z Polski. Niekiedy są to dodatkowe usługi w ramach prowadzonej już wcześniej działalności gospodarczej. Jedną z pierwszych takich inicjatyw były małe firmy transportowe, dysponujące najczęściej busami, przewożące migrantów zarobkowych z Polski do różnych krajów i miast w obrębie Unii Europejskiej i na trasie powrotnej. Są to usługi dostosowane do potrzeb osób wyjeżdżających, uwzględniające różne niestandardowe życzenia, elastyczne i z tego względu cieszące się popularnością.

Inne przykłady działań pomocowych to szkoły języków obcych, które oprócz dotychczasowej oferty wprowadzają naukę języka specjalistycznego, zawodowego lub naukę takich języków, na jakie pojawia się zapotrzebowanie w związku z kolejno otwieranymi rynkami pracy w poszczególnych krajach europejskich. Dodatkowe usługi świadczą – w zależności od potrzeb migrantów – kancelarie adwokackie oraz szkoły nauki jazdy dla kierowców tirów i taksówkarzy wyjeżdżających do pracy w Wielkiej Brytanii, gdzie obowiązuje ruch lewostronny. Do niedawna ogromną pomocą w procesach migracyjnych były dość liczne i częste rejsy tanich linii lotniczych, kursujących pomiędzy dużymi polskimi miastami a najbardziej popularnymi krajami docelowymi emigracji Polaków (Irlandia, Wielka Brytania)⁶⁴.

Na koniec warto zwrócić uwagę na nowy obszar działań pomocowych wobec migrantów zarobkowych i ich bliskich pozostających w kraju. Wiąże się on z coraz częściej sygnalizowanymi problemami zakłóceń w funkcjonowaniu rodzin rozłączonych (czasowo lub, co gorzej, na stałe) migracją. Najbardziej dotkliwie sytuacja ta bywa doświadczana przez dzieci żyjące w rodzinach migracyjnych, gdy dochodzi do migracji obojga rodziców, a dzieci przebywają pod opieką osób trzecich, dorosłych krewnych lub starszego rodzeństwa. Problemy pojawiają się w sferze emocjonalnej dzieci, obserwowane są także jako trudności wychowawcze w szkole lub w domu. Dodatkowym problemem, niekiedy poważnym w skutkach, jest brak na miejscu opiekuna prawnego dziecka, którego rodzice przebywają zagranicą, niezbędnego w pewnych sytuacjach dotyczących zdrowia dziecka czy decyzji w sprawie jego rozwoju. Kwestie te stały się przedmiotem zainteresowania władz oświatowych, pedagogów szkolnych i nauczycieli, a jednym z efektów jest przygotowany przez

⁶⁴ Tamże, s. 103-104.

Kuratorium Oświaty w Lublinie i rozesłany do innych kuratoriów i szkół w kraju poradnik pt. *Informacje dla rodziców podejmujących pracę poza granicami kraju*⁶⁵. Zawiera on praktyczne wskazówki wychowawcze i informacje o charakterze prawnym, analizuje sytuację dzieci pozbawionych czasowo opieki rodzicielskiej na skutek migracji oraz sytuację dzieci wyjeżdżających z całą rodziną za granicę i podejmujących tam obowiązek szkolny.

PODSUMOWANIE

Procesy emigracyjne są wpisane w dzieje narodu, społeczeństwa i państwa polskiego od wielu dziesiątków lat. Emigracja to zjawisko złożone, wykraczające poza jednostkowe decyzje osoby czy rodziny i skutkujące także w sferze życia społecznego. Bez względu na sytuację polityczną czy ekonomiczną, w jakiej dokonywały się zbiorowe lub masowe wyjazdy zarobkowe z ziem polskich, zawsze procesy te wywoływały działania czynników oficjalnych (instytucji) lub środowisk społecznych, mające na celu wsparcie, ułatwienie, znalezienie korzystnych rozwiązań wobec trudności, jakich doświadczali emigranci. Można zatem postawić pytanie o znaczenie i sens działań opiekuńczych, pomocowych i organizacyjnych dla przebiegu procesów migracyjnych, a przede wszystkim bezpośrednio dla ich uczestników. Odpowiedzi zawierają się w kilku obszarach tematycznych poniżej wypunktowanych, ale problem wymaga dalszych analiz:

1. Przygotowanie emigrantów (lub ich samoedukacja) pod względem informacyjnym o kraju docelowym, jego systemie ekonomicznym, społecznym i kulturowym, o szansach na zatrudnienie niedegradujące zawodowo, o wymogach i szansach rozwoju zawodowego i materialnego może przeciwdziałać ich marginalizacji etnicznej lub zmniejszyć jej zakres. Wykluczenie etniczne łączy w sobie wykluczenie społeczne z pochodzeniem etnicznym migrantów. Może się przejawiać w aktach dyskryminacji na tle etnicznym, brakiem tolerancji oraz uprzedzeniami i negatywnymi stereotypami⁶⁶;

⁶⁵ Kuratorium Oświaty w Lublinie, *Informacje dla rodziców podejmujących pracę poza granicami kraju*, Lublin 2008 (dostępny w wersji elektronicznej: <http://www.sp21.lublin.pl/nowa/download/zagrinfo.pdf>)

⁶⁶ A. Jasińska-Kania, S. Łodziński, *Wprowadzenie. Obszary i formy wykluczenia etnicznego w Polsce. Koncepcje teoretyczne i badania empiryczne*, w: *Obszary wykluczenia etnicznego w Polsce. Mniejszości narodowe, imigranci, uchodźcy*, red. A. Jasińska-Kania, S. Łodziński, Warszawa 2009, s. 13.

2. Umocnienie emigrantów w sferze podstawowych dla ich systemu społecznego wartości kulturowych, religijnych, moralnych, narodowych może przeciwdziałać utracie tożsamości kulturowo-etnicznej lub narodowej w obliczu zderzenia kulturowego w kraju docelowym lub wobec tendencji globalizacyjnych, dominujących we współczesnych krajach imigracyjnych. Tendencje globalizacyjne niosą niebezpieczeństwo asymilacji i utraty różnorodności i podmiotowości wspólnot kulturowych, etnicznych, narodowościowych⁶⁷. Migranci wyjeżdżający na dłuższy czas lub na stały pobyt za granicą ponoszą także odpowiedzialność za tożsamość kulturową swych rodzin, zwłaszcza dzieci, bowiem od ich świadomości i postaw zależy wybór języka macierzystego w przypadku małych dzieci (język rodziców czy język kraju osiedlenia jako pierwszy), modelu wychowania na emigracji, wybór szkoły i otoczenia etnicznego środowiska rówieśniczego dzieci;

3. Wiedza (pomoc) informacyjno-prawna dotycząca znajomości procedur migracyjnych, dokumentów wyjazdowych, prawa dotyczącego zatrudnienia itp. jest nieodzowna, by nie wpaść w ręce nieuczciwych pośredników pracy lub osób oferujących rzekome ułatwienia w załatwieniu formalności wyjazdowych. Ten obszar zagrożeń był plagą w okresie początków emigracji na przełomie XIX i XX w. ze względu na niski poziom wykształcenia (czy wręcz analfabetyzm) wielu wyjeżdżających oraz nieznaną prawa i brak doświadczeń emigracyjnych. Zagrożenia te całkiem nie zniknęły. W mediach wciąż pojawiają się relacje emigrantów oszukanych przez nierzetelne agencje pośrednictwa pracy, przez oszustów wyłudających pieniądze w zamian za oferty pracy czy przez agencje werbujące do wyjątkowo złych warunków zatrudnienia (głośna sprawa obozów morderczej pracy we Włoszech).

W obszarze niezbędnej wiedzy dotyczącej podstawowych zabezpieczeń każdego z migrujących, a szczególnie osób z grupy podwyższonego ryzyka (młodych dziewcząt i kobiet samotnie wyjeżdżających do pracy za granicą), mieszczą się wskazówki i rady dotyczące zachowań profilaktycznych, ale też informacje o możliwości szukania pomocy w obcym kraju, zamieszczane na stronach konsulatów polskich w krajach imigracyjnych czy na stronie internetowej i w materiałach Fundacji „La Strada”;

4. Istotny zakres wsparcia informacyjnego dotyczy także relacji migrujących rodziców z ich pozostającymi w kraju dziećmi (postulat jasnego komunikatu na temat czasu trwania planowanego wyjazdu, ustalenia kanałów

⁶⁷ M. Kempny, *Globalizacja*, w: *Encyklopedia socjologii*, red. W. Kwaśniewicz [i in.], t. 1, Warszawa 1998, s. 242.

komunikacji i utrzymywania zainteresowania sprawami dzieci podczas pobytu zagranicą), a także ze szkołą, co pozwoli uniknąć negatywnych konsekwencji wychowawczych i edukacyjnych dla dzieci migranta;

5. Niewymagająca daleko idących dopowiedzeń pomoc natury socjalnej i organizacyjnej (domy i hotele emigracyjne, obsługa – niekiedy bezpłatna – wyjazdów, pośrednictwo w zakupie biletów okrętowych lub kolejowych, pomoc w przygotowaniu podań, pism, reklamacji itp.), umożliwiająca uruchomienie w niektórych okresach strumienia emigracyjnego z określonych terenów.

W zmieniających się warunkach emigracji rodzą się nowe formy pomocy, adekwatnej do potrzeb współczesnych migrantów, ale nieodparcie nasuwa się też refleksja, że obecne wyjazdy zarobkowe generują wiele problemów, jakie występowały już wcześniej. Emigracja jest procesem niełatwym. Może wywoływać silny stres, trudności w adaptacji do nowych realiów, poczucie obcości bądź samotności, niejednokrotnie popadnięcie w uzależnienia. Jednocześnie decyzja o wyjeździe z reguły łączy się z nadzieją na pozytywną zmianę, na lepsze życie w znaczeniu materialnym, zawodowym, osobowościowym, nawet na podniesienie poziomu kulturowego czy cywilizacyjnego w codziennym funkcjonowaniu. Pozytywny wyjazd migracyjny dla jego pomyślnej realizacji także wymaga jakiejś formy wcześniejszego przygotowania.

INSTITUTIONAL FORMS OF CARE PROVIDED FOR THE EMIGRANTS FROM THE POLISH LANDS

AN OUTLINE OF THE ISSUE

S u m m a r y

The article analyzes the problem of aiding emigrants from the Polish lands in the long period from the end of the 19th century to the contemporary post-accession migration (after joining the structures of the European Union by Poland in 2004), excluding the period of the Polish People's Republic, when emigrating from Poland was stopped for ideological reasons.

In the main part of the article the author chronologically analyzes the social and political conditionings of the emigration processes, pointing to the forms of aiding emigrants in their preparations to leaving Poland. She considers the actions taken by various state and social institutions, as well as the special role played by the Catholic Church and the clergy in the care taken of emigrants.

The analyses are based on historical and sociological works, and on the sources from Polish and Ukrainian (Lvov) archives. The article shows similarities and differences in the forms and circumstances of providing care and aid to emigrants. It also draws the reader's attention to peculiar, especially modern, forms of support given to economic migrants.

In the conclusion basic arguments justifying the significance of various type of aid given to emigrants are pointed to, like: a) protection from ethnic exclusion in the target country, b) protection from the loss of cultural-ethnic identity in the face of a cultural clash or the effect of globalization processes, c) protection from abuses and exploitation of emigrants by dishonest employment agents, d) making emigrants realize the need of proper actions protecting the family, and especially the children, from the negative consequences of separation, e) the significance of social and organizational actions for emigrants who have troubles with the basic actions necessary for fulfilling the requirements connected with going abroad.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: emigracja, migracje zarobkowe, migracje poakcesyjne, instytucje opiekuńcze, organizacja ruchu emigracyjnego.

Key words: emigration, economic migrations, post-accession migrations, welfare institution, organization of emigration traffic.